

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wanhoopsmigratie. Of wat tienduizenden migranten in de zeventiende eeuw naar Amsterdam bracht

Kuijpers, Erika

Citation

Kuijpers, E. (2008). Wanhoopsmigratie. Of wat tienduizenden migranten in de zeventiende eeuw naar Amsterdam bracht. *Leidschrift : Dynamiek En Stagnatie In De Republiek. Vroegmoderne Overlevingsstrategieën*, 23(September), 43-62. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73325>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73325>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wanhoopsmigratie. Of wat tienduizenden migranten in de zeventiende eeuw naar Amsterdam bracht*

Erika Kuijpers

Kenmerkend voor grote steden is de aantrekking van immigranten over lange afstanden. Het komen en gaan van bewoners van het omliggende platteland is een normaal verschijnsel in elke stad. Maar een metropool, en dat was Amsterdam in de zeventiende eeuw, is voor veel migranten het eindstation na een traject van stapsgewijze migratie van kleinere naar steeds grotere plaatsen. In Amsterdam was rond 1650 naar schatting een derde tot de helft van alle inwoners geboren buiten de grenzen van de Republiek.¹ Een deel van hen vertrok vanuit de Amsterdamse haven naar bestemmingen in Amerika of Azië.

Waarom verlieten mensen huis en haard en ondernamen ze die lange reis? En waarom kwamen ze uitgerekend naar Amsterdam? Studies van migratie vroeger en nu onderscheiden doorgaans pull- en pushfactoren in het ontstaan van migratiebewegingen. Bij de migratie van politiek of religieus vervolgd in de zestiende en zeventiende eeuw, zoals de joden, de protestantse Zuid-Nederlanders na de val van Antwerpen in 1585, en de hugenoten aan het eind van de zeventiende eeuw, wordt meestal verondersteld dat pushfactoren domineerden in het besluit om te migreren, al is dit beeld de afgelopen decennia gerelativeerd. Een deel van de vervolgd ontvluchtte het land van herkomst, maar de keuze voor Amsterdam was niet willekeurig. Misschien waren pullfactoren wel bijna even belangrijk: Amsterdam bood religieuze vrijheid en vooral economische mogelijkheden.

* Dit artikel is gebaseerd op E. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) met name de hoofdstukken 1 en 7.

¹ Hoe groter de plaats des te groter het rekruteringsgebied. Zie: P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of Urban Europe 1000-1950* (Cambridge, Massachusetts 1985) 33-37.

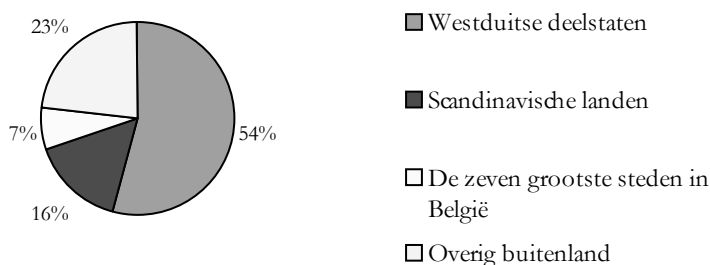

Fig. 1: Buitenlandse bruiden en bruidegoms die in Amsterdam voor de eerste keer trouwden, 1600-1700. Bron: S. Hart, 'Geschrift en Getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en analfabetisme' in: S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-181, aldaar 139, 141, 143, 163, 170, 172.

De komst van de Vlaamse, Brabantse, Iberische en later Franse vluchtelingen heeft veel indruk gemaakt op tijdgenoten. Als we echter de totale migratie naar Amsterdam gedurende de zeventiende eeuw bekijken, vormen zij slechts een klein gedeelte. De grootste aantallen kwamen uit het Oosten en het Noorden: uit Gelderland, Overijssel en andere Nederlandse provincies, uit het Rijngebied, uit de Duitse kustgebieden van de Noord- en Oostzee, uit Friesland, Denemarken en de kusten van Noorwegen en Zweden. Deze migranten worden in de literatuur vaak gekwalificeerd als economische migranten en arbeidsmigranten die naar de stad werden getrokken door grote werkgelegenheid, hogere lonen, kansen voor ondernemers en de toegankelijkheid van allerlei maatschappelijke instituties voor buitenstaanders. Pullfactoren worden, met andere woorden, in hun geval centraal gesteld. Uiteraard gaat het daarbij om relatieve omstandigheden: in de stad of streek van vestiging is het beter dan thuis. Wie migreert kiest voor een onzekere, maar naar verwachting betere toekomst. Veel migranten waren vermoedelijk jong en alleenstaand en kwamen naar Amsterdam met de bedoeling er een paar jaar te werken en

met spaargeld en werkervaring terug te keren naar het land van herkomst. Amsterdam was een tussenhaven op weg naar een betere toekomst in de eigen streek.² In de praktijk liep het vaak anders. Veel van de vertrekkers keerden nooit terug. Ze trouwden, stichtten gezinnen en stierven in Amsterdam of op zee, zo kunnen we aflezen uit de Amsterdamse huwelijks- en begraafregisters en uit de boeken van bijvoorbeeld de VOC.

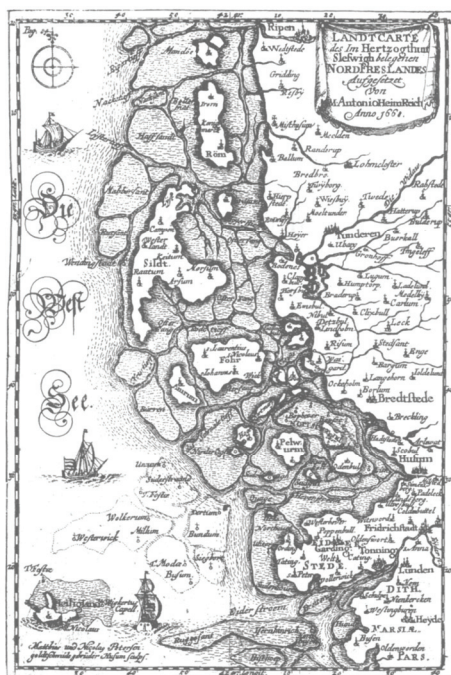
Inmiddels is ook duidelijk dat niet al deze ‘economische’ migranten jong waren en alleenstaand. Het is bovendien de vraag of hun besluit om te migreren wel altijd zo vrijwillig was. In plaats van een weloverwogen strategie om de economische perspectieven te verbeteren was migratie vaak een kwestie van overleven. Terwijl het in Holland economisch goed ging in de zeventiende eeuw, was dat in de rest van Europa niet het geval. Voor het Duitse Rijk was het de eeuw van de verwoestende Dertigjarige Oorlog gevolgd door een periode van economische stagnatie en achteruitgang (1650-1750) en grote demografische crises door misoogsten en epidemieën.³ Onderzoek in het land van herkomst laat zien dat het verlaten van huis en geboortegrond voor grote groepen immigranten, ook jongeren, veeleer het gevolg was van uitzichtloosheid en grote armoede dan een vrije keus.

Een casestudy in Sleeswijk Holstein

Nordfriesland, een deel van het kustgebied van Denemarken en Sleeswijk-Holstein aan de Noordzee, was een belangrijk herkomstgebied van migranten in Amsterdam. Al sinds de middeleeuwen bestond er veel contact tussen deze streek en de Hollandse steden Hoorn, Medemblik, Enkhuizen en Amsterdam. Van de veertiende tot in de negentiende eeuw werden er jaarlijks duizenden ossen vanuit Denemarken dwars door Sleeswijk-Holstein

² Dit type migratie wordt bijvoorbeeld beschreven door S. Sogner, ‘Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam’ in: J.P. Bardet, F. Lebrun en R. le Mée ed., *Mesurer et comprendre. Mélanges en l’honneur de Jaques Dupaquier* (Parijs 1993) 515-532.

³ Jütte onderscheidt ‘accidentele’, cyclische en structurele oorzaken voor armoede. De gevolgen van oorlogen waren soms blijvend: mensen werden verdreven van hun bezit, verloren hun inkomensbronnen of een kostwinner, en de financiële problemen door extra belastingheffingen van de eigen heersers konden groot zijn. Robert Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994) 21-26.

Afb. 1: Kaart van het Nord-Friese kustgebied van Anton Heinrich, 1668. B. Hinrichs, A. Panten en G. Riecken ed., *Flutkatastrophe 1634* (Neumünster 1985).

naar Itzehoe en Wedel aan de Elbe gedreven.⁴ Daarnaast werd er ook gehandeld in graan en andere goederen. In de late zestiende eeuw vestigden Hollandse religieuze dissidenten zich als melkveehouders en kooplieden in Nordfriesland. De hertogen van Gottorf, die een aanzienlijk deel van Sleeswijk en Holstein bestuurden, nodigden Nederlandse deskundigen uit om inpolderingen en bedijkingsprojecten te leiden. De migratie in omgekeerde richting kwam vermoedelijk gelijktijdig op gang, maar groeide vooral vanaf de late jaren dertig van de zeventiende eeuw en was het omvangrijkst rond het midden van die eeuw. In totaal gingen gedurende de zeventiende eeuw 2847 bruiden en 4891 bruidegoms uit de hertogdommen

⁴ Wilma Gijsbers, *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999) 46-47.

Sleeswijk en Holstein (Hamburg en Lübeck horen daar niet bij) in Amsterdam hun eerste huwelijk aan. De meeste van deze migranten kwamen uit de westelijke kustregio's Nord-Friesland en Dithmarschen. Uit het havenstadje Husum en de directe omgeving (pakweg 3 à 4000 inwoners aan het begin van de zeventiende eeuw) bijvoorbeeld, waren tussen 1600 en 1700 795 bruiden en 1072 bruidegoms afkomstig. Daarbij moeten we ons realiseren dat deze bruiden en bruidegoms maar een deel vormden van de totale migratie van Husum naar Amsterdam. Mensen die al getrouwd waren, nooit trouwden of hun huwelijk ergens anders zouden sluiten, vinden we niet terug in deze registers. Een betere registratie van migranten hebben we niet voor deze periode. De migranten uit Husum en omgeving behoorden in meerderheid tot de lagere sociale klassen.

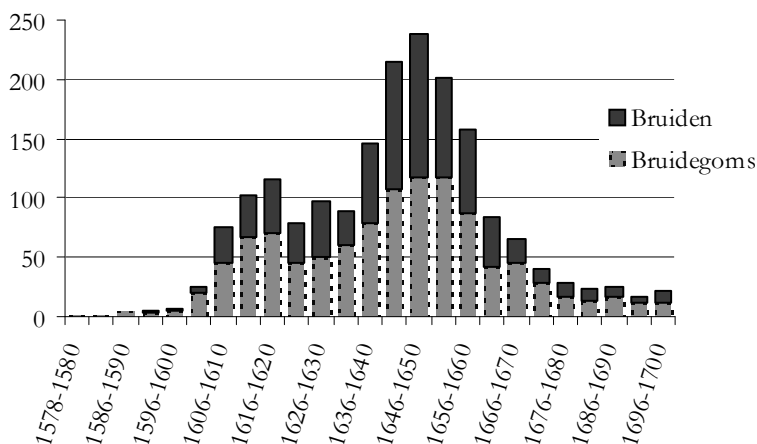

Fig. 2. Amsterdamse bruiden en bruidegoms geboren in het stadje Husum en enkele dorpen in de omgeving. 1578-1700 (eerste huwelijken). Bron: GAA 883, Archive Hart, inv.nr. 672.

De beroepen die het meest werd genoemd in de ondertrouwakte was 'varensgezel' (35,5%), arbeider (8,8%) schoenlapper (9,7%), droogscheerder en kuiper (allebei bijna 5%). Vermoedelijk werkten de meeste vrouwen en meisjes (hun beroep wordt nooit in de ondertrouwakten vermeld) in de huishoudelijke diensten of in de textielnijverheid. Hoewel het om veel

kleinere aantallen gaat, kwamen er ook kooplieden, gespecialiseerde handwerkslieden en winkeliers van Husum naar Amsterdam.

Oorlog, watersnood en andere problemen

Waarom gingen al die mensen uit Nord-Friesland weg? De oorzaken kunnen ten dele worden gezocht in geleidelijke economische veranderingen. Aan het eind van de zestiende eeuw produceerde de Nord-Friese landbouw, net als de Hollandse, steeds meer voor de internationale markt. De regio exporteerde vooral veel graan en kaas. Het waren de vrije boeren en de kooplieden in de steden die van deze ontwikkeling profiteerden. De stedelijke middenklasse en de arbeiders op het platteland kregen het echter zwaarder. Door de bevolkingstoename bleven de lonen achter bij de prijsstijgingen en ging de levensstandaard van loonafhankelijken en handwerkslieden geleidelijk achteruit.⁵ De stedelijke armoede nam in deze periode sterk toe. De meeste burgerlijke neringen hadden het zwaar en met name de kleinere steden met weinig of geen overzeese handel gingen achteruit.⁶ Op het platteland ging de commercialisering van de landbouw gepaard met toenemende bezitsconcentratie. Tussen 1550 en 1750 groeide het aantal zelfstandige boeren in Duitsland nauwelijks. Het aantal 'landarmen' en landlozen daarentegen, vervijfvoudigde in diezelfde periode. Deze mensen trokken naar de steden of gingen naast hun agrarische arbeid een handwerk beoefenen waar de concurrentie voor handwerkslieden in de steden weer toenam.⁷ Ook in de westelijke veengebieden van Sleeswijk-Holstein, zoals Nord-Friesland en Dithmarschen, nam het aantal 'Kötner',

⁵ De graanprijzen op de internationale markt stegen tussen 1500 en 1625 tot het viervoudige. U. Lange ed., *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von Anfängen bis zur Gegenwart* (Neumünster 1996) 191.

⁶ Het ontstaan van een steeds groter armoedeprobleem in de steden wordt op deze manier verklaard in K.D. Sievers en H. Zimmermann, *Das disziplinierte Elend: zur Geschichte der Sozialen Fürsorge in schleswig-holsteinischen Städten 1542-1914* (Neumünster 1994) 19-20.

⁷ Steve Hochstadt, 'Migration in Preindustrial Germany', *Central European History* 16 (1983) 195-224, aldaar 220. Een zelfde proces beschrijft Norden voor Butjadingen. W. Norden, *Eine Bevölkerung in der Krise. Historisch-demographische Untersuchungen zur Biographie einer norddeutschen Küstenregion (Butjadingen 1600-1850)* (Hildesheim 1984) 23-24.

keuterboeren met een eigen huis maar geen of te weinig grond om van te leven, en het aantal 'Innsten', inwonende loonarbeiders, sterk toe vanaf 1550.⁸

Terwijl de bestaansmogelijkheden in Nord-Friesland voor kleine boeren, arbeiders op het platteland en de ambachtslieden en arbeiders in de steden achteruit gingen, was de Hollandse economie spectaculair in opkomst. Tot pakweg 1650 groeide de werkgelegenheid voor laaggeschoolde arbeid, maar er was ook een grote vraag naar gespecialiseerde arbeid. In Holland bleven alle lonen tot 1630 stijgen ondanks de spectaculaire bevolkingsgroei.⁹ De Vries en Van der Woude schatten de lonen van ambachtsgezellen in Duitsland in de tweede helft van de zeventiende eeuw op ongeveer 60 procent van de Hollandse lonen. De ongeschoolde arbeiders verdienden in Duitsland slechts 48 procent van wat de arbeiders in Holland verdienden.¹⁰ Een vergelijking tussen enkele loongegevens uit Sleeswijk-Holstein en Amsterdamse cijfers geven ook rond 1630 al verschillen in die orde van grootte. Een meestertimmerman verdiende in 1633 in Amsterdam dertig stuivers per dag. Een timmerman in de omgeving van Flensburg verdiende minder dan de helft. Hetzelfde gold voor metselaars.¹¹ Zelfs de relatief slecht betaalde droogscheerdersknechts (textielarbeiders) en opperlieden (sjouwers in de bouw) verdienden in Amsterdam nog 18 stuivers per dag.¹²

Deze toenemende verschillen tussen het afstotings- en aantrekkingsgebied in bestaansbronnen, prijzen, lonen en werkgelegenheid verklaren grotendeels het bestaan van migratiestromen. De piek in de migratie van Nord-Friesland naar Amsterdam rond het midden van de zeventiende eeuw, had echter ook te maken met specifieke plaatselijke gebeurtenissen. Van 1627 tot 1629 kreeg ook Nord-Friesland te maken met het geweld van de Dertigjarige Oorlog na een eeuw van relatieve rust, vrede

⁸ Lange, *Geschichte Schleswig Holsteins*, 209-210.

⁹ J. de Vries en A. Van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 724-725.

¹⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 707.

¹¹ V. Von Arnim, 'Krisen und Konjunktoren der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert', *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* 35 (Neumünster 1957) 6-120, aldaar 39; H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985) 252-253.

¹² A. Knotter en J.L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (4) (1987) 403-431, aldaar 407.

en voorspoed. Na zijn nederlaag bij Lutter in 1626 tegen generaal Tilly, de aanvoerder van de troepen van de katholieke keizer van het Duitse Rijk, trok de Deense koning Christiaan IV zich terug ten noorden van de Elbe en trokken de keizerlijke troepen achter hem aan de hertogdommen Sleeswijk en Holstein binnen. Vijf keizerlijke regimenten werden op het schiereiland Eiderstedt ingekwartierd, alwaar ze het welvarende platteland binnen korte tijd al plunderend en brandschattend volledig uitwoonden en ruïneerden.¹³ Ook verschillende eilanden voor de kust en andere plaatsen kregen te maken met inkwartiering en oorlogsgeweld. In 1629 werd de vrede ondertekend maar Nord-Friesland kreeg weinig tijd om zich te herstellen. In de nacht van 11 oktober 1634, vond er een verwoestende overstroming plaats. Het vruchtbare eiland Strand (tegenwoordig Nordstrand), de graanschuur van Nordfriesland, met meer dan 8000 inwoners, werd vrijwel van de kaart geveegd. Grote stroken landbouwgrond langs de kust van Nordfriesland en Dithmarschen overstroonden.¹⁴ Hele dorpen verdwenen, duizenden mensen kwamen om. Met name het verlies van veestapel, het wegspoelen van dijken en de verzilting van de akkers maakten dat herstel lang zou gaan duren en grote investeringen vergde.¹⁵ Veel mensen besloten om te vertrekken. Vermoedelijk gingen veel van hen naar nabijgelegen steden zoals Hamburg, Bremen en Lübeck en naar relatief vreedzame agrarische gebieden zoals Butjadingen, Groningen en Friesland. Hoe dan ook, we zien in de jaren na de overstroming ook een piek in de Nord-Friese migratie naar Amsterdam.

¹³ De dramatische gevolgen voor de bevolking werden uitvoerig beschreven door tijdgenoot Peter Sax *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens* 7 delen, Bezorgd door Albert A. Panten, Reimer Kay Holander (Bredstedt en Bröist) zie met name deel 2: *Annales Eyderstadiensium: ein kurtze Verzeichniss etzlicher Geschichten, so sich in den landen, Eydersteet, Everschop und Uthholm, in den gesetzten Jahren / zugetragen, zusammengebracht durch Petrum Sax, zu Coldebüttel, in Eyderstett, Anno Christi, 1637* (St. Peter-Ording 1985).

¹⁴ Er is veel literatuur over de overstroming van 1634. Enkele titels: B. Hinrichs, A. Panten en G. Riecken, *Flutkatastrophe 1634. Natur, Geschichte, Dichtung* (Neumünster 1991); W. Hansen, *Die nordfriesische Sintflut: Untergang der Insel Strand Anno 1634* (Husum 1984); K. Kuenz, *Nordstrand nach 1634: die wiedereingedeichte nordfriesische Insel* (Singen am Hohentwiel 1978).

¹⁵ Een deel van het voormalige eiland Strand, tegenwoordig Nordstrand, werd opnieuw bedijkt en in cultuur gebracht door Nederlandse investeerders in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Zie ondermeer Kuenz, *Nordstrand nach 1634*.

De hertogen probeerden de leegloop tegen te gaan en de bevolking door sancties te verplichten tot de wederopbouw. Al enkele maanden na de ramp verbood de hertog de overlevenden van het voormalige Strand naar elders te vertrekken. Van emigranten die niet terugkeerden werden de bezittingen verbeurd verklaard.¹⁶ Ook veel burgers van Husum hadden eigendommen in de polders verloren. Bovendien waren velen direct of indirect betrokken bij de handel in graan, kaas en vlees die voor een zeer belangrijk gedeelte geproduceerd werden op Nordstrand en in de vruchtbare, nu deels ondergelopen polders. In 1637, ruim twee jaar na de ramp, verbood de Hertog alle Husumse burgers te vertrekken voordat zij hun aandeel hadden betaald aan de stadsschuld.¹⁷

Reisgeld voor de Husumse bedeeden

De sociale samenstelling van de Nord-Friese emigranten na de ramp van 1634 moet gemengd zijn geweest. Terwijl de hertog van Gottorf en de Deense koning na de overstroming van oktober 1634 koortsachtig zochten naar middelen om te voorkomen dat de gegoede burgerij uit Husum zou vertrekken, probeerde de stad zelf zijn groeiend aantal paupers te lozen door ze reispenningen te verstrekken om de reis naar Holland te bekostigen. Gedurende de gehele zeventiende eeuw noteerden de boekhouders van de Husumse stadskas, waaruit ook de lokale armenzorg werd betaald, onder de kop *Tägliche und Zufällige Ausgaben* kleine bedragen die waren verstrekt aan armen om de oversteek naar Holland te betalen. Van 1619 tot 1682 zijn de boeken bewaard.¹⁸ In totaal gaat het in deze periode om 261 eenmalige uitkeringen bestemd voor de reis over zee naar Holland van tenminste 320 personen: 188 mannen en jongens, 75 vrouwen en meisjes en tenminste 57

¹⁶ Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 401, Gottorfer Verordnungen, 2-3-1635, 7-8.

¹⁷ Stadtarchiv Husum, Manualregister, Band 1, Arch.nr. D212316 bd 2, 2-5-1637. Laß, die deze Verordening ook citeert, heeft het consequent over het vertrek van Husumse inwoners naar Holland. 'Daß die schwere krieges zeit viele Husumer nach Holland getrieben...', J. Laß, *Sammlung einiger Husumischen Nachrichten* (St. Peter-Ording 1981) fotomech. herdr. van de uitg. Flensburg: Holwein, 1750-1753. De oorspronkelijke uitgave bestond uit drie delen en een bijlage. 103.

¹⁸ Stadtarchiv Husum, Armen und Kämmerei-Rechnungen Husum, nr. D2A 1 (1619) – D2A 52 (1682)

kinderen waarvan het geslacht niet werd vermeld.¹⁹ In 1636 gingen in totaal 76 mensen naar Holland met reisgeld van de stad, 28 in het jaar daarna. Maar hoeveel mensen er in het eerste jaar na de overstroming van oktober 1634 uit Husum en omgeving met een reispenning zijn vertrokken is onbekend doordat juist het boek uit 1635 verloren is gegaan. In dat jaar zullen uiteraard de meeste overlevenden uit Husum en omgeving die hun bezittingen en bestaansbronnen hadden verloren, hebben aangeklopt bij het Husumse armenkantoor. We kunnen veronderstellen dat de meeste van hen hoopten met wat ondersteuning er weer bovenop te komen en een nieuw bestaan op te bouwen. Migratie uit armoede kan rustig worden aangemerkt als een wanhoopsdaad.

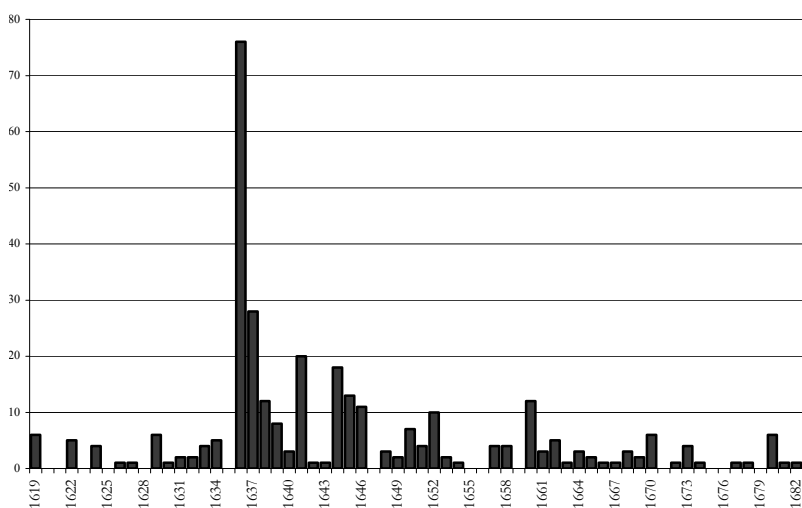

Fig. 3: Husumse armen die met steun van de stedelijke armenkas naar Holland vertrokken. Bron: Stadtarchiv Husum, Armen und Kämmerei-Rechnungen Husum, nr. D2A 1 (1619) – D2A 52

¹⁹ Het aantal kinderen in een gezin werd niet altijd vermeld. Als er sprake was van meer dan één, dus van *Kindern*, heb ik er twee geteld. Het gaat hier dus om minimumaantallen.

De notities van incidentele uitgaven voor reispenningen in de boeken van het armenkantoor geven een ander beeld van de Husumse emigrant dan bijvoorbeeld de Amsterdamse ondertrouwakten. De meeste mensen die deze reispenningen ontvingen, waren vermoedelijk al afhankelijk van de Husumse liefdadigheid om in hun bestaan te kunnen voorzien, of ze dreigden dat te worden. Met name in de eerste jaren na de watersnoodramp migreerde een deel van de bevolking om te overleven. De meeste mensen gingen op eigen kosten, sommigen met steun van de armenkas. Achter de summiere aantekeningen in de kasboeken moet een realiteit schuil zijn gegaan van schrijnende armoede en uitzichtloosheid.

Onder de migranten die in 1636 en daarna uit Husum vertrokken, waren waarschijnlijk veel jonge mensen die hun ouders of andere verwanten hadden verloren. In de boeken over de periode 1636-1641 wordt melding gemaakt van een complete familie die in Husum in een kelder woonde, drie jonge vrouwen met twee, vier, respectievelijk vijf jonge kinderen, één lamme jongeman en vier jongens en twee meisjes, allemaal afkomstig van het ondergelopen eiland Strand. Zij vertrokken naar Holland met reisgeld uit de armenkas. Het vertrek van vrouwen met jonge kinderen lijkt beperkt te zijn tot de crisisjaren. In totaal werden 16 berooide vrouwen met samen 38 kinderen ingescheept. In de periode tussen de overstroming en de jaren 1660 werd ook een groot aantal arme kinderen met reisgeld weggestuurd zonder dat daarbij werd vermeld hoe ze heetten of wie hun familie was (49 in totaal). Dit type migratie kan worden gezien als een crisisverschijnsel.

Maar niet voor alle mensen die naar Holland vertrokken met steun van de Husumse armenkas was de nood zo acuut. Een groot aantal kinderen uit arme gezinnen (ruim 140 kinderen) werd naar Holland gestuurd om een ambacht te leren en met de ervaring in den vreemde hun toekomstperspectieven te verbeteren. Hetzelfde gold waarschijnlijk voor de alleenstaande jonge mannen en vrouwen die reisgeld ontvingen (41 jongemannen en 25 ‘maagden’) die zelf om steun waren komen vragen. Tijdelijke arbeidsmigratie naar Holland moet al vroeg in de zeventiende eeuw gangbaar zijn geweest onder de Husumse jeugd. Voor arme ouders was een kind in het buitenland weer een mond minder om te voeden en het gaf hoop op een beter leven. In enkele gevallen staat in de boeken letterlijk dat een kind naar Holland ging om een ambacht te leren.²⁰ Vaak hadden de ouders dan al een tijd bedeling ontvangen in Husum. Anneke, Jürgen

²⁰ Armen und Kämmerer-Rechnungen Husum, February 1633; 4-5-1640; 31-7-1649; 20-3-1650; 1-7-1651.

Schnitker's weduwe, bijvoorbeeld, kreeg wekelijks steun sinds 1619.²¹ Vanaf 1620 kreeg ze ook elk jaar twee mark voor haar huishuur. In 1621, vroeg ze extra geld om haar jonge kinderen naar school te kunnen sturen. Elk jaar daarna vroeg ze met Driekoningen om voortzetting van haar uitkering. In 1626 kreeg ze 12 shilling om haar zoon een ambacht te laten leren in Holland. In 1635 staat in het armenregister genoteerd dat de arme weduwe al haar bezittingen heeft verloren in de 'Waterfloth'. Vanaf die tijd wordt ze in de boeken ieder jaar weer omschreven als oud en zwak en niet in staat om te werken. Toen ze in 1640 inmiddels 70 jaar was vroeg ze aan de armenvaders of ze kon worden opgenomen in het oude mannen- en vrouwenhuis van Husum. Op basis van de armenregisters kunnen meer van dit soort levensverhalen worden verteld. De meeste van de gezinnen die van de bedeling leefden hadden geen mannelijke kostwinner. De armenkas financierde de school voor de kinderen en uiteindelijk ook hetgeen nodig was om ergens in een grote stad een baantje te vinden of in de leer te kunnen gaan bij een meester.

Voor de armenkas van Husum was het gunstig wanneer kinderen uit arme gezinnen vertrokken. We kunnen bovendien aannemen dat veel van deze kinderen en jongeren er ook in slaagden een baantje te vinden en hun kostje te verdienen in Holland. In een stad als Amsterdam kregen alleenstaande jongeren geen armenzorg, maar hun kansen op werk waren groot want zij waren goedkope krachten. Er was een grote vraag naar ongeschoolde arbeid, leerjongens en hulpjes in de dienstensector en bedrijven.

Het is echter wel de vraag of alle armen die de boot naar Holland namen evenveel kans op werk hadden. Voor alleenstaande vrouwen met kleine kinderen moet het veel moeilijker zijn geweest om de kost te verdienen voor een heel gezin. En dat gold voor veel meer individuele gevallen. Wat te denken bijvoorbeeld van Wibke Schlachters zoon wiens beide benen afgeschoten waren? Hij kreeg drie mark voor de reis naar Holland.²² Ook de zoon van Anna Peters had 'ein böß Behn' en wilde naar Holland.²³ Catrin Clauses, die door een dolle hond was gebeten: tien schilling reisgeld.²⁴ Dat deze mensen meteen in Amsterdam aan de slag gingen lijkt niet aannemelijk. Maar bedelen op straat leverde er ongetwijfeld

²¹ Stadtarchiv Husum, Armenregister der Stadt, Kloster und Kirche (1619-1682).

²² Ibidem, 8-8-1650.

²³ Ibidem, maart 1631.

²⁴ Ibidem, maart 1680.

meer op dan in Husum. Misschien hadden zij familie of kennissen in Holland. Misschien hoopten ze in Amsterdam te worden behandeld in het Gasthuis, dat open stond voor iedereen. Zeker is dat de grote stad meer mogelijkheden bood om te overleven, meer marginale baantjes, charitatieve voorzieningen en schuilplaatsen. Al met al lijkt het er op dat Husum niet alleen graan en ossen, maar ook haar armen naar Holland exporteerde.

De Amsterdamse armenzorg voor vreemdelingen

In Amsterdam werd de almaar wassende stroom berooide migranten met gemengde gevoelens ontvangen. In een van de zogenaamde moffenkluchten, waarin Duitsers en Denen (*moffen, poepen, knoeten*) figureren als domme boeren, wordt over hen gezegd:

Ja ey lieven daer is soo mennigh knoet die op sen geslacht bromt,
[zich laat voorstaan op zijn naam en afkomst]
Altijt hebbense in heur lant veel vrienden en magen,
En se kommen so dra inde Stadt niet,
Of se moeten de troggel-sack [bedelzak] drage,
Of leven van de Kerck, en giften van goe luy.²⁵

Amsterdam had een uitgebreid stelsel van voorzieningen voor wezen, ouden van dagen, hulpbehoevende gezinnen en alle anderen die door ziekte of handicaps niet in staat waren om zelf het hoofd boven water te houden. Via het poortergeld en andere leges, stedelijke belastingen en accijnzen, en vooral door individuele giften, bijvoorbeeld bij de collectes in de kerk, financierden de inwoners van de stad voor zichzelf en hun kinderen een vorm van sociale verzekering. Door de massale komst van economisch kwetsbare migranten waren de bestuurders van de stad en liefdadigheidsinstellingen gedwongen om na te denken over de verdeling van deze collectieve goederen. Wie mocht er ook van profiteren, wie moest worden uitgesloten? Van begin af aan was duidelijk dat repressie van overlast en het afsluiten van het systeem voor buitenstaanders niet de oplossing zou zijn. Vanuit christelijk perspectief kon men hooguit gezonde jonge mannen en vrouwen wegsturen, maar geen gebrekkigen, ouderen, wezen of alleenstaande vrouwen met kleine kinderen. Bovendien had de

²⁵ I. Vos, *De Klucht van de Moffen* (Amsterdam 1642, geciteerd uitg. 1657 UBA Port. ton.56-13) z.p.

stad mensen nodig, zeelieden bijvoorbeeld. Moest een overheid die zich daarvan bewust was niet ook voorzieningen treffen voor achterblijvende vrouwen en kinderen?

Al in het begin van de zeventiende eeuw werd duidelijk dat Amsterdam door de snelle groei met nieuwe problemen te maken kreeg die om speciale maatregelen vroegen. In een keur van 1613 waarin het bedelen werd verboden, werd door de stad ook een nieuw college van aalmoezeniers of armenvaders aangesteld. Zij verhoorden de bedelaars, die door tien provoosten wekelijks werden opgebracht, en verwezen die vervolgens naar de tuchthuizen of het gerecht, tenzij ze als ‘oprechte armen’ voor ondersteuning in aanmerking kwamen.²⁶ Daarnaast zouden de aalmoezeniers voortaan wekelijkse onderstand verstrekken aan de

rechte armen, crancken, miserabelen, over-jarige personen, jonge ende aen-comende kinderen, ende diergelijcken ellendighen ende behoeftighen menschen (die sonder hulpe en niet soude connen leven).²⁷

De zorg die de aalmoezeniers verleenden betrof in de eerste plaats de ouderloze of verlaten kinderen waarvan de ouders geen burger waren geweest of lidmaat van een kerk en die daarom niet in aanmerking kwamen voor opname in het burgerweeshuis of besteding elders. Deze werden aanvankelijk tegen kostgeld uitbesteed bij particulieren. Wat de bedeling aan de overige armen betreft is niet helemaal duidelijk hoe het er in de praktijk aan toe ging. De aalmoezeniers moesten zich in ieder geval ontfemen over die armen die in de winter werden bedeed door de zogenaamde huiszittenmeesters maar die ook in de zomer niet in hun onderhoud konden voorzien. Zij bedeeden van Pasen tot acht dagen voor Kerstmis, brood, boter en soms wat geld of – voor ouderen en kinderen – wat wol, linnen, kousen of schoenen.²⁸ Uit verschillende bronnen blijkt echter dat de aanvulling die de aalmoezeniers boden niet alleen seizoengebonden was.

²⁶ W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamse archiefvondsten* (Amsterdam 1941) 141.

²⁷ GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr. 1, Registers van keuren, ordonnancies, reglementen etc. aangaande de aalmoezeniers, waarin opgenomen de keur op de bedelarij uit 1613.

²⁸ GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr.3, ‘Naerdere ordre nopende ‘t onderhoud der kostkinderen, behoeftige huijsgesinnen, craemvrouwen ende ambachtskinderen ...’ 3-7-1627, f.77-89.

Hun inschrijfcriteria waren namelijk soepeler dan die voor de winterbedeling van de huiszittenmeesters, de door de stad aangestelde regenten die zorgdroegen voor de bedeling aan thuiswonende arme burgers. Terwijl de huiszittenmeesters drie jaar poorterschap vroegen, later meer, hoefden de proveniers van de Aalmoezenier slechts te kunnen aantonen minimaal drie jaar, vanaf 1627 twee jaar, in Amsterdam te hebben gewoond (ze hoefden dus geen poorter te zijn) en geen lid te zijn van een kerkgemeente. Omdat de huiszittenmeesters zulke strenge criteria hanteerden, zagen de aalmoezeniers zich genoodzaakt een deel van 'hun' armen ook 's winters te blijven ondersteunen.²⁹ Waarschijnlijk betrof het dan vooral diegenen die te oud, te ziek of te arbeidsongeschikt waren om nog de stad uit te zetten of op te sluiten in een tuchthuis, maar zeker in moeilijke winters ondersteunden zij ook gewone huiszittende armen die niet bij de huiszittenmeesters terechtkonden.

In theorie kwamen migranten na 1613 de eerste jaren na aankomst dus niet meteen in aanmerking voor armenzorg, terwijl ze door te gaan bedelen straffen of uitzetting riskeerden. Een uitzondering vormden aanvankelijk nog de kerkelijke armenkassen die zich iets sneller over geloofsgenoten ontfermden, vooral als zij kerkelijke attestaties uit de plaats van herkomst meebrachten. In de loop van de zeventiende eeuw werd ook het beleid van de kerken restrictiever. Van een half jaar kerklidmaatschap in 1625 werd de voorwaarde voor ondersteuning door de hervormde diaconie stapsgewijs verhoogd tot zes jaar in 1750.³⁰ In praktijk werd er soms soepel omgegaan met de regels. Dat blijkt vooral uit de notulen van de regenten van het aalmoezeniershuis in de periode dat de immigratiestroom een maximale omvang bereikte tussen 1640 en 1660 en daarna.³¹

²⁹ Dit blijkt uit een latere brief aan de burgemeesters. Ibidem, inv.nr.29, 10-5-1649, fol.18v-19v.

³⁰ R. van Gelder en R. Kistemaker, *Amsterdam 1275-1795. De ontwikkeling van een handelsmetropool* (Amsterdam 1982) 267-269, aldaar 269; Volgens Groenveld moesten migranten om te worden ingeschreven kerkelijke attestaties tonen uit hun plaats van herkomst om te bewijzen dat ze al lidmaat waren van de gereformeerde kerk voor hun vertrek met aantekening van een acceptabel migratiemotief. Of daar in de praktijk ook echt de hand aan werd gehouden is niet onderzocht. S. Groenveld, "'For the benefit of the poor': social assistance in Amsterdam" in: P. van Kessel en E. Schulte ed., *Rome * Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam 1997) 192-208, aldaar 206.

³¹ Zie hoofdstuk 2.

In de jaren 1648-50 kwamen zowel de aalmoezeniers als de huiszittenmeesters in de problemen. Overal in Europa woedden oorlogen en werden mensen verjaagd en beroofd van hun bestaansmogelijkheden. Maar het was niet de bedoeling dat de Amsterdamse sociale voorzieningen een trekpleister zouden worden voor het leger armen en ontheemden dat Europa doorkruiste, en daar begon het steeds meer op te lijken.³² De huiszittenmeesters klaagden bij de burgemeesters dat veel mensen die 's zomers op het platteland werkten zich 's winters naar de stad begaven 'om aelmoesen te genieten ende met drie vier huijsgesinnen t'samen rottende op den naem van arme huijsgezinnen doorgaen'.³³

Ondertussen hield de werkgelegenheid in Amsterdam op met groeien. De Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) veroorzaakte een eerste grote malaise. De textielnijverheid, waar duizenden loonarbeiders in werkten, raakte in een crisis. Door het dalend internationaal prijsniveau kon met name de lakenindustrie door de hoge Hollandse lonen ook na de Engelse oorlogen niet goed meer concurreren.³⁴ Vanaf de jaren zestig ging het ook in andere sectoren achteruit. Na de laatste uitleg van de stad in 1658 verminderde bijvoorbeeld de vraag naar loonarbeiders voor graaf- en bouwwerkzaamheden terwijl ook op het omliggende platteland de werkgelegenheid verminderde in met name de infrastructurele werken en de landbouw. Vreemde seizoenarbeiders zullen deels hun geluk in de stad zijn gaan beproeven waar ze moesten concurreren met het groeiend arbeidsoverschot van het Hollandse platteland.

In enkele sectoren steeg de werkgelegenheid ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog wel. Dit was met name het geval in kapitaalintensieve ondernemingen zoals raffinaderijen en scheepswerven, in veel beroepen in gildeverband, bij de overheid en in de dienstensector. Hier ging het echter steeds meer om vast werk met hoge lonen en relatief grote bestaanszekerheid dat ook meer scholing vroeg en door de hoge organisatiegraad en het uitbreidend systeem van patronage (vooral voor overheidsbaantjes) steeds minder toegankelijk werd voor immigranten.³⁵ De enige laagdrempelige sector met loonarbeid die sterk bleef groeien was de grote

³² GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr.29, Resoluties, 10-5-1649, f.18v-19v.

³³ GAA 5025, Vroedschapsresoluties, inv.nr.19, 28-10-1650, f.121.

³⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 724-741; Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 89-98.

³⁵ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 724-741; Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 89-98.

vaart.³⁶ Daarnaast lijkt het aannemelijk dat ook de vraag naar huishoudelijk dienstpersoneel bleef groeien. Dit heeft wellicht massale werkloosheid in de jaren zestig en zeventig voorkomen. Niettemin kregen de armenzorginstellingen steeds meer te maken met armen die kampten met een structureel gebrekkig inkomen. Ging het in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog vooral om tijdelijke, vaak seizoengebonden problemen, in deze jaren raakten vele gezinnen definitief aan lager wal. Wie niet behoorde tot de kern van de stadsbevolking met vast werk, kwam soms niet meer aan de bak.

In reactie op de werkloosheid en de bijkomende problemen kwam de stad met enkele nieuwe keuren op de bedelarij met nog strengere straffen en werd in 1650 besloten tot de inrichting van een nieuw werkhuis voor bedelaars.³⁷ Van de eerste lichting die in de West-Indische pakhuizen in 1654 uiteindelijk onvrijwillig aan het hennepkloppen werd gezet ('zijnde van gesonden ende frissen arbeyt'³⁸) was slechts een achtste geboren Amsterdammer. Een derde van de opgebrachte bedelaars was afkomstig uit het Duitse Rijk, een ander derde deel van buiten de stad maar uit de Republiek.³⁹

De regenten aalmoezeniers schreven in 1649 een uitgebreide remonstrantie aan de burgemeesters om hun problemen op de agenda te brengen.⁴⁰ Een groot aantal kostenposten was de jaren daarvoor jaren sterk gestegen, aldus de regenten. Zorgen baarde onder meer het toenemend aantal ouderloze en verlaten kinderen en vondelingen, in 1649 zo'n 700 in getal, die werden besteed voor 50 gulden per jaar voor de blote kost en daar kwam dan nog kleding en een uitzet bij. Echter, men ontving van de overheid slechts voor 60 kinderen subsidie, namelijk 3000 gulden per jaar. Ook het aantal kraamvrouwen dat gedurende vier weken kraamtijd zes gulden per week aan ondersteuning ontving van de aalmoezeniers was toegenomen tot honderden per jaar. De belangrijkste uitgavenpost van het Aalmoezeniershuis was de gewone bedeling bestaande uit brood en boter.

³⁶ J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806* (2e druk, Oxford 1998) 620-627.

³⁷ GAA 5025, Vroedschapsresoluties, inv.nr. 19, 16-12-1650, f.131v-132.

³⁸ Ibidem.

³⁹ W.F.H. Oldewelt, 'Het aantal bedelaars, vondelingen en gevangenen te Amsterdam in tijden van welvaart en crisis', *Jaarboek Amstelodamum* 39 (1942) 21-34, 22.

⁴⁰ GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr.29, Resoluties, 10-5-1649, f.17v-19v.

Volgens de regenten was het aantal arme huisgezinnen in de jaren daarvoor met zo'n 300 per jaar toegenomen.⁴¹

De regenten kwamen vervolgens met een serie voorstellen om hun lasten te verlichten - die overigens grotendeels ook door het stadsbestuur zijn doorgevoerd - variërend van het meesturen van ambachtskinderen met de VOC tot het verhogen van de inschrijfcriteria voor de bedeling van arme huisgezinnen tot vier jaar inwonerschap (dat laatste is niet doorgevoerd⁴²). Verder moesten er natuurlijk extra fondsen komen, de huiszittenmeesters moesten alle kosten van de steun in de winter op zich nemen (inclusief die van doodskisten, gasthuishemden, kraamvrouwen etcetera) en de aalmoezeniers stelden voor om in iedere wijk een man of vrouw aan te stellen als opzichter over de arme huisgezinnen 'om door haere ondersoek te becomen wetenschap aen wiens d'aelmoesen qualick besteedt zijn'.⁴³ Helaas hebben we geen bronnen waaruit blijkt of en hoe dit systeem heeft gefunctioneerd.

Al dit soort maatregelen kunnen we zien als pogingen van de regenten om grip te krijgen op de chaos van een stad waar mensen dagelijks komen en gaan. Als we de situatie vergelijken met elders in Europa, dan kunnen we het Amsterdamse systeem nog steeds als open karakteriseren.⁴⁴ Zowel de aalmoezeniers als de diakenen van bijvoorbeeld de lutherse kerk, zagen de omvang van de hupbehoevende massa als een gegeven waar ze zo goed en zo kwaad als het ging een antwoord op moesten vinden. Nergens werden specifieke groepen aangewezen als oorzaak van de problemen of systematisch uitgesloten van zorg. De christelijke plichten die men moest vervullen bleven dezelfde, ongeacht de schaal van het probleem of de herkomst van de armen. Eind zeventiende eeuw werden de bestuurders zich ook bewust van het feit dat zorg nodig was om te kunnen beschikken over een flexibel reservoir van ongeschoolde arbeid. Tijdens de Engelse Oorlogen had de admiraliteit moeite gehad om voldoende bemanning voor de vloot te werven. In de jaren tachtig merkten de huiszittenmeesters van de

⁴¹ GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr.29, Resoluties,,10-5-1649, f.18v-19v.

⁴² In 1651 is er nog een commissie naar de burgemeesters geweest om te vragen of ze de termijn mogen verhogen tot vier jaar, maar zij krijgen ten antwoord dat twee jaar inwonerschap het criterium blijft en dat er geen andere regeling komt. Ibidem, 10-3-1651, f.27.

⁴³ Ibidem, 19-5-1649, f.21-22.

⁴⁴ Lien Bich Luu, *Immigrants and the industries of London, 1500-1700* (Aldershot en Burlington 2005).

Nieuwe Zijde (het westelijke gedeelte van de stad) voor het eerst op dat men moest oppassen om met een restrictief armenbeleid arbeiders en varende volk te weren. Naast textielarbeiders maakten de (achtergebleven) gezinnen van varenslieden het belangrijkste deel van hun bedeeden uit. Zij voegden daaraan toe dat misbruik van de bedeling door 'lediggangers' weliswaar op grote schaal voorkwam, maar

omme den alsulcke onder generaele regelen de aelmoessen absoluijt te onthouden meynen wij [...] te strijden tegens de cristelijck mededoogen aen onse landtaert eijgen, het coorn is met caff vermengt en om t'selve te suijveren laete wij aen den Heere des Oogst.⁴⁵

Conclusie

Geschoolde en kapitaalkrachtige migranten brachten in Amsterdam met hun vakmanschap en netwerken nieuwe nijverheden tot ontwikkeling en de handel tot bloei. Maar Holland profiteerde ook van tienduizenden bezitloze migranten die voor lage lonen wilden werken in de haven, op zee, in de textielnijverheid en de groeiende dienstensector. Over hen weten we veel minder omdat zij minder sporen hebben nagelaten in de historische bronnen. Een koopman laat zijn zakelijke contracten, huwelijkse voorwaarden en testamenten opmaken bij een notaris, maar een dienstmeisje is hooguit een naam in het lidmatenregister van de kerk. Een eindeloze stroom mensen zonder bezit en vaak ook zonder noemenswaardige opleiding trok in de loop van de zeventiende eeuw naar Amsterdam in de hoop op werk of sociale steun. Veel van hen waren jong en alleenstaand. Zij vonden beslist makkelijk werk. Maar er migreerden ook op drift geraakte gezinnen, alleenstaande vrouwen met jonge kinderen, mensen die door rampspoed huis, haard, bestaansmiddelen of hun naasten hadden verloren, ouderen, zieken en gebrekkigen, wezen en ongewenst zwangere vrouwen. Het is mogelijk dat er in meer streken zoals in Husum reisgeld werd verstrekt aan de armen om de reis naar Holland te bekostigen.

Het werk dat de Amsterdammers aan de toenmalige gastarbeiders overlieten was het los-vaste ongeschoolde en laagbetaalde werk. Veel

⁴⁵ GAA 343, Archief Aalmoezeniers, inv.nr. 252, Protocol van Notulen van het Nieuwezijds Huiszittenhuis 1672-1686, 31-3-1681, f.218-220.

migranten deden werk dat seizoengebonden was, weinig bestaanszekerheid bood op de lange termijn of dat fysiek zwaar was, ongezond of gevaarlijk.

De werkgelegenheid in Amsterdam was groot, maar wel onderhevig aan seizoenschommelingen. Een flexibele arbeidsmarkt bracht ook frictie met zich mee. Waar voortdurend van werkgever wordt gewisseld is ook veel tijdelijke werkloosheid. In de winter, vooral strenge winters met hoge graanprijzen, kwamen veel mensen in de problemen. Amsterdam betaalde daarvoor een prijs. De instellingen die de belangen van burgers en kerkklidmaten vertegenwoordigden, deden dat met tegenzin, de stedelijke Aalmoezeniers, die de onderkant van het systeem bewaakten, ontwikkelden een zekere gelatenheid. Duizenden mensen, ook vreemdelingen kregen in Amsterdam enige vorm van ondersteuning, of werden verzorgd in het gasthuis. Maar we weten niet hoeveel mensen er dagelijks door de regenten van Amsterdamse liefdadigheidsinstellingen de deur werden gewezen. Misschien was dat een veelvoud daarvan. Als we hen moeten geloven waren er ook nog velen die door de mazen van hun net glipten.

Toch wilden de armenvaders de vreemde armen niet over één kam scheren. Er zaten klaplopers en bedriegers tussen, maar over het algemeen gingen zij uit van 'eerlijke' armoede. Bij de burgemeesters berichtten zij veelvuldig over de hoge nood en grote ellende die zij onder ogen kregen. Wie een kijkje gaat nemen in het land van herkomst kan dat beamen. Het waren soms gruwelijkheden en vaak bittere armoede die mensen deden besluiten om hun geboortegrond te verlaten.

O HERR GOTT / alzzusehr gezürnet! allzuschwer gestraffet!
allzuhard geschlagen! Weg ist vnßre zeitliche Wolfahrt: wüst liget
vnser Land: Verlassen sind wir arme Leute.⁴⁶

⁴⁶ De Nordstrander predikant Matthias Lobedantz (uit zijn Klagpredigt: 'Ach vnd Sache Des im Wasser ertrunkenen Marschlandes NordStrandt ...', handschrift, Hamburg 1634) geciteerd door B. Hinrichs, 'Die Landverderbliche Sündenflut. Erlebnis und Darstellung einer Katastrophe' in: Hinrichs, Panten en Riecken, *Flutkatastrophe 1634*, 81-105, aldaar 91-92.